

УДК 347.9

О. В. Дем'янова

ДИСПОЗИТИВНІСТЬ ЯК РИСА ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА

Диспозитивність є однією з основних рис цивільного судочинства, тому будь-які зміни, реформування та удосконалення відбуваються з урахуванням цієї якості. Утім, оптимізація нормативних конструкцій та побажання розвитку судової практики не мають шансів на успіх, якщо вони не відповідають сутності цивільного процесу та не сприймають достатньою мірою його характерних особливостей. Відповідно, пізнання сутності процесуальних явищ і з'ясування чинників їхнього розвитку є першоосною удосконалення процесуально-правових механізмів та запорукою підвищення ефективності цивільного судочинства.

Диспозитивність становить предмет уваги багатьох науковців. Зокрема, слід відзначити роботи таких авторів, як А.В. Андрушко, А.Т. Боннер, Ю.В. Неклеса, А.Г. Плешанов, С.А. Сапожников, Г.П. Тимченко, О.В. Шутенко, та багатьох інших. Однак, попри те, що диспозитивності в праві взагалі та в цивільному процесі зокрема присвячено значну кількість наукових праць, навряд чи це поняття отримало стале розуміння. Навпаки, різноманітні тлумачення розширюють його межі, інколи не зовсім виправдано. Крім того, має значення оновлення імперативів розвитку правової системи нашої держави та орієнтація на світові стандарти розгляду й вирішення цивільних справ, що привертає увагу до гармонійної розбудови судочинства на підставі наукового пізнання його основних засад. Тому метою цієї статті є аналіз основних наукових поглядів на диспозитивність цивільного судочинства та обґрунтування пояснення її сутності.

У словнику іноземних слів термін диспозитивність (від пізньолатинського *dispositivus* – той, що розпоряджається) пояснюється як право учасників договору чи судового процесу діяти за своїм розсудом [1]. Відповідно, ми будемо виходити з того, що використання терміну «диспозитивність» пов'язане з діяльністю учасників цивільного судочинства щодо розпорядження на власний розсуд тими чи іншими правовими можливостями.

Досить потужно в літературі представлено бачення процесуальної диспозитивності як продовження диспозитивності матеріальних цивільних прав. Наприклад, Т.В. Ярошенко вважає, що принцип диспозитивності в цивільному процесі є відображенням і розвитком принципу диспозитивності в матеріальному праві [2, с. 7]. Разом із тим пояснення диспозитивності в цивільному процесі диспозитивністю цивільного права зазнає критики від інших вчених. Зокрема, О.Г. Плешанов апелює до дії диспозитивності в публічних і приватно-публічних сферах (нотаріальне, виконавче провадження) [3, с. 9].

На підставі дослідження різноманітних наукових думок із цього приводу ми схильні підтримати С.А. Сапожнікова в його поміркованому висновку про те, що процесуальна диспозитивність має витоки в матеріальному праві, однак не є відображенням матеріальної диспозитивності [4, с. 8]. Продовжуючи означену думку,

зауважимо, що цивільне судочинство докорінно відрізняється від матеріальних правовідносин тим, що особа, яка звертається до суду, прагне використати державну владу на свою користь. Але довільність такого використання неможлива. Тільки дотримання встановлених умов (в самому широкому розумінні) забезпечує отримання результату. Тому владний, публічний характер судочинства накладається на матеріальні відносини, і результат цивільного судочинства вже визначається взаємодією відповідних засад.

Прихильники іншого наукового підходу вважають, що витoki диспозитивності цивільного процесуального права слід шукати не в автономії цивільних прав, а в праві на судовий захист суб'єктивних прав, свобод або інтересів, котре існує в будь-якій галузі права, з будь-яким співвідношенням диспозитивного й імперативного регулювання [5, с. 7]. Науковці підкреслюють, що процесуальна діяльність не відрізняється залежно від того, який позов пред'явлено: обґрунтований чи необґрунтований [6, с. 32].

З такою позицією також не можна погодитися в повному обсязі. Важливим акцентом та перевагою є вказівка на реалізацію процесуальної диспозитивності у відносинах між суб'єктом і судом (державою в особі суду). На відміну від пояснень диспозитивності походженням від матеріальних відносин, зазначені погляди виходять із її процесуальної природи. Разом із тим видається, що право на судовий захист вбирає в себе дещо інші, певною мірою протилежні диспозитивності моменти. Більш вірним, на нашу думку, буде твердження про те, що диспозитивність опосередковує умови реалізації права на захист, адже з двох сторін, кожна з яких реалізує своє право на захист (позивач і відповідач), отримує захист лише одна. Диспозитивність охоплює роль і значення дій по реалізації права на захист. Крім того, не можна повністю погодитися з тезою про відсутність відмінності в процесуальній діяльності залежно від обґрунтованості чи необґрунтованості позову, оскільки ці обставини спричиняють вплив на результат процесуальної діяльності, при чому як на остаточний, так і на низку проміжних. У свою чергу, проміжні результати процесуальної діяльності обумовлюють її подальший розвиток. Тому зв'язок диспозитивності та права на захист, безсумнівно, наявний, але зміст цього зв'язку вимагає конкретизації.

Вельми поширеним у науці є тлумачення диспозитивності через розпорядження суб'єктивними процесуальними правами [7, с. 56; 8, с. 9; 9, с. 118; 10, с. 26], однак з акцентами на різних аспектах. Значна частина авторів вбачає сутність диспозитивності у свободі. Наприклад, Р.Б. Брюхов стверджує, що диспозитивність являє собою втілену в право свободу [11, с. 6]. На думку О.Ю. Глухової, йдеться про свободу (можливість) здійснювати суб'єктивні права (набувати, реалізовувати, розпоряджатися), закріплені в нормах матеріального права, та розпоряджатися засобами їх захисту, закріпленими в нормах процесуального права, на свій розсуд у межах закону [12, с. 7]. С.А. Сапожніков наполягає на тому, що диспозитивність затверджується як принцип тільки там, де припускається достатня свобода дій та можливість поводитися на власний розсуд [4, с. 14].

Також науковці пропонують тлумачення диспозитивності, засновані на категорії вибору. На думку Є.Р. Русинової, диспозитивність – вільний вибір особами, що

захищають свої права, свободи та законні інтереси, варіантів поведінки, пов'язаних із набуттям, здійсненням процесуальних прав і розпорядженням ними, в межах, встановлених цивільним процесуальним законом [5, с. 11]. О.Г. Плешанов говорить про нерозривну єдність свободи вибору варіанта отримання захисту порушеного права та свободи розсуду сторони у виборі варіантів поведінки в процесі захисту права [3, с. 7].

У наведених поясненнях диспозитивність пов'язується із суб'єктивним правом, адже суб'єктивне право – юридично визнана свобода [13, с. 51]. При цьому серед науковців висловлені досить різні погляди на взаємне співвідношення суб'єктивного права та диспозитивності. Так, одні автори говорять про те, що суб'єктивне право загалом є диспозитивним [14, с. 28]; інші стверджують, що суб'єктивне право – це міра можливої поведінки, а сама можливість вибору поведінки це і є диспозитивність [11, с. 20]. В.Ф. Яковлев наполягає, що диспозитивність є ширшою за змістом і означає надання суб'єкту можливості набувати суб'єктивні права або не набувати, обирати конкретний спосіб їх набуття, регулювати на свій розсуд у встановлених межах зміст правовідношення, розпоряджатися наявним суб'єктивним правом, вдаватися чи не вдаватися до заходів захисту порушеного права тощо [15, с. 114]. Інші ж автори, навпаки, обґрунтовують тезу про те, що диспозитивність не є обов'язковою ознакою усіх суб'єктивних прав [16, с. 9], а наділення суб'єктивного права якістю свободи, диспозитивності є не виправданим [17, с. 186].

На нашу думку, свободи та суб'єктивного права як її юридичного відображення недостатньо для пояснення сутності диспозитивності. Тривала історія наполегливого звернення юристів до категорії диспозитивності підштовхує до думки, що ця якість стосується моментів, що не охоплюються конструкцією суб'єктивного права. Право та обов'язок, свобода та примус – категорії, котрі надають правовій реальності протилежне забарвлення, визначають найбільш істотні її риси. Суб'єктивне право є самодостатнім та не потребує інших понять (зокрема, і диспозитивності) для пояснення механізму його реалізації. Адже будь-яке суб'єктивне право завжди передбачає можливість вибору поведінки: використовувати його чи ні, інколи (залежно від змісту суб'єктивного права) наявна можливість вибору з кількох альтернативних способів його здійснення. У такому розумінні будь-яке право мало би називатися диспозитивним. Однак переважна більшість матеріальних прав (наприклад, право власності, право користування тощо) в теорії права не отримують кваліфікації як диспозитивні та не спонукають до пошуків диспозитивності в їх реалізації. Як правильно відзначають науковці, у такому разі диспозитивність перетвориться на загальну властивість або, інакше кажучи, характеристику права в цілому, що не може не призвести до втрати її самотності та відповідно визначеності [18, с. 97]. Тому тлумачення диспозитивності через суб'єктивні права та свободу їх розпорядженням не відображає її сутності. Потреба в залученні поняття диспозитивності обумовлюється тим, що суто конструкцією суб'єктивного права неможливо повністю пояснити природу тих правових явищ і процесів, що відбуваються.

Не випадково вчені звертають увагу на значення категорії діяльності для розуміння диспозитивності та приймають за основу такий аспект її змістовного наповнення як спрямованість на рух, розвиток цивільних процесуальних відносин

[2, с. 15; 18, с. 107; 19, с. 4; 20, с. 34; 21, с. 67; 22, с. 71]. Наприклад, О.О. Шананін у своєму дослідженні приходиться до висновку, що змістом принципу диспозитивності є діяльність сторін і третіх осіб, котрі заявляють самостійні вимоги на предмет спору, від чого залежить виникнення, розвиток і припинення процесуальних правовідносин та яка продиктована їхніми інтересами в матеріально-правовій сфері [23, с. 9]. Хоча навряд чи можна погодитися з позиціюванням діяльності як змісту будь-якого принципу, безпосередній вплив диспозитивності на рух і розвиток цивільних процесуальних відносин заслуговує на увагу.

Значна частина науковців підтримує думку про те, що між сутністю диспозитивності та її функціональною роллю не варто ставити знак рівності [3, с. 4]. Однак, на нашу думку, відсутність тотожності між сутністю та функціональним призначенням диспозитивності не усуває тісного зв'язку цих характеристик. Навряд чи сутність і функціональне призначення диспозитивності можуть мати різне пояснення, скоріше йдеться про співвідношення сутності й прояву цього явища. Відповідно, якщо функціональне призначення диспозитивності полягає в її впливі на рух і розвиток процесуальних відносин, то в цьому слід вбачати відображення її сутності. Адже функціональне призначення правових явищ являє собою саме ту характеристику, в якій найбільш повно і достовірно відображається їх сутність. Тому ми в цілому підтримуємо тих вчених які тлумачать диспозитивність через спрямованість на рух і розвиток процесуальних відносин.

Разом із тим вірним є і те, що диспозитивність є не єдиним принципом, котрий впливає на рух справи [24, с. 307]. Отже, для пояснення диспозитивності набуває першочергового значення міра та спосіб впливу її носіїв на рух і розвиток цивільного судочинства. Особлива користь коментованого підходу виявляється в контексті виявлення специфіки реалізації диспозитивності в процесуальних відносинах різної галузевої належності. При цьому слід зауважити, що диспозитивність також визначає обсяг судового захисту, обумовлює використання тих чи інших процесуальних засобів, дає змогу обирати тактику участі в цивільному провадженні.

Заслужують на підтримку також ті автори, котрі приймають за основу пояснення диспозитивності волю зацікавлених суб'єктів. Наприклад, Т.М. Прохорко говорить про внутрішню сформовану, зацікавлену направленість суб'єктів [25, с. 8], Л.М. Масленнікова – про теоретичну модель принципу автономності особистості та юридичних осіб від державної влади [26, с. 10], а Н.Ю. Полянська – про пріоритет волевиявлення осіб, що беруть участь у справі [27, с. 4].

Деякі вчені, продовжуючи окреслений напрямок дослідження, підкреслюють зв'язок між судовим захистом і поведінкою зацікавлених осіб. Так, Г.П. Тимченко зазначає, що відповідно до принципу диспозитивності суб'єкти, які звернулися до суду, мають можливість виконувати різноманітні дії щодо захисту своїх прав за своєю волею та враховуючи свої інтереси, а діяльність суду визначається волевиявленням таких осіб [18, с. 72–79]. На погляд С.А. Сапожнікова принцип диспозитивності – це обумовленість судового захисту охоронюваного законом інтересу волею матеріально зацікавленої особи [4, с. 7].

Відзначені змістовні акценти розуміння диспозитивності видаються нам достатньо суттєвими. Акцент на волі суб'єкта процесуальних відносин є вельми до-

речним в контексті її втілення в спрямованості діяльності на отримання судового захисту, встановлення меж і способів захисту, застосування конкретних процесуальних засобів. При цьому воля формується під впливом інтересів суб'єкта і вимагає зовнішнього волевиявлення для отримання правового значення. Воля особи розкривається через правове значення волевиявлення, реалізується поєднанням волі та волевиявлення [11, с. 7]. Таким чином, ми вважаємо, що воля, сформована в результаті взаємодії інтересів, можливостей, особистісних установок та інших внутрішніх чинників і відображена зовні у волевиявленні, відіграє важливу роль у поясненні сутності диспозитивності.

Отже, підбиваючи підсумок аналізу висловлених у науці поглядів на сутність диспозитивності, ми вважаємо, що застосування зазначеного терміну обумовлене необхідністю позначення характеристики діяльності осіб, що беруть участь у справі, котра відображає залежність руху та розвитку процесуальних відносин від їхньої волі, реалізується у відносинах між суб'єктом і судом (державою в особі суду), опосередковує умови реалізації суб'єктом права на захист. Диспозитивність є рисою, що обумовлює значення волі особи для розвитку цивільних процесуальних правовідносин, обсягу отриманого захисту, результатів розгляду справи. Дія диспозитивності потребує постійного ініціативного напруження, сталого підтвердження того, що воля на отримання судового захисту не змінилася та не була втрачена, недвозначного бажання продовження процесу до отримання рішення й навіть після – у ході виконавчого провадження. З іншого боку, диспозитивність – це постійне корегування сторонами процесу умов діяльності суду, спонукання до вчинення активних дій або утримання від них.

Таким чином, у найбільш широкому розумінні диспозитивність – це властивість цивільного процесу, що відображає визначальний характер впливу волі зацікавлених осіб на детермінацію процесуальної діяльності суду та її результатів.

Література

1. Комлев Н.Г. Словарь иностранных слов / Н.Г. Комлев. – М. : Эксмо-Пресс, 2000. – 672 с.
2. Ярошенко Т.В. Принцип диспозитивности в современном российском гражданском процессе : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / Т.В. Ярошенко ; МГУ. – М., 1998. – 23 с.
3. Плешанов А.Г. Диспозитивное начало в сфере гражданской юрисдикции: проблемы теории и практики : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.15 / А.Г. Плешанов ; УрГЮА. – Екатеринбург, 2001. – 30 с.
4. Сапожников С.А. Принцип диспозитивности гражданском процессе : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. : спец. 12.00.15 / С.А. Сапожников ; МГЮА. – М., 2006. – 24 с.
5. Русинова Е.Р. Распорядительные права сторон в гражданском процессе : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. : спец. 12.00.15 / Е.Р. Русинова ; УрГЮА. – Екатеринбург, 2003. – 24 с.
6. Груздев В.В. Иск как средство гражданско-правовой защиты / В.В. Груздев // Юридическая наука. – 2011. – № 3. – С. 31–35.
7. Клейнман А.Ф. Советский гражданский процесс : [учеб. для юрид. высш. учебн. заведений] / А.Ф. Клейнман. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1954. – 407 с.
8. Орлова Л.М. Принцип диспозитивности в советском гражданском процессуальном праве : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Л.М. Орлова. – К., 1970. – 17 с.
9. Семенов В.М. Конституционные принципы гражданского судопроизводства / В.М. Семенов. – М. : Юрид. лит, 1982. – 152 с.
10. Цивільний процес : [навч. посіб.] / [А.В. Андрушко, Ю.В. Білоусов, Р.О. Стефанчук та ін.]. – К. : Прецедент, 2006. – 293 с.

11. Брюхов Р.Б. Диспозитивность в гражданском праве России : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. : спец. 12.00.03 / Р.Б. Брюхов ; УрГЮА. – Екатеринбург, 2006. – 25 с.
12. Глухова О.Ю. Институт диспозитивности в праве : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. : спец. 12.00.01 / О.Ю. Глухова ; Тамбовский ГУ ун-т им. Г.Р. Державина. – Тамбов, 2009. – 22 с.
13. Пустобаева Л.А. О понятии субъективного права / Л.А. Пустобаева // Правоведение. – 1984. – № 3. – С. 47–54.
14. Матузов Н.И. Личность. Права. Демократия. Теоретические проблемы субъективного права / Н.И. Матузов. – М., 1972. – 290 с.
15. Яковлев В.Ф. Гражданско-правовой метод регулирования общественных отношений / В.Ф. Яковлев. – М., 2006. – 240 с.
16. Краснослободцева Н.К. Диспозитивность как инструмент закрепления свободы личности в законодательстве / Н.К. Краснослободцева // Юридическая наука. – 2011. – № 2. – С. 7–11.
17. Васев И.Н. Место и роль понятия «субъективное право» в современной юридической науке / И.Н. Васев // Право и политика. – 2010. – № 2. – С. 180–187.
18. Тимченко Г.П. Принципи цивільного та адміністративного судочинства в Україні: проблеми теорії і практики : дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.03, 12.00.07 / Г.П. Тимченко; Нац. акад. наук України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. – К., 2012. – 422 с.
19. Андрушко А.В. Принцип диспозитивності цивільного процесуального права України : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / А.В. Андрушко ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2002. – 201 с.
20. Боннер А.Т. Принцип диспозитивности советского гражданского процессуального права : [учебное пособие] / А.Т. Боннер ; отв. ред. Шакарян М. С. – М. : Изд-во ВЮЗИ, 1987. – 78 с.
21. Гукасян Р.Е. Проблема интереса в советском гражданском процессуальном праве / Р.Е. Гукасян ; отв. ред. М.А. Викут. – Саратов : Приволжское книжное издательство, 1970. – 190 с.
22. Советское гражданское процессуальное право : [учебное пособие для юрид. вузов и фак.] / [под ред. М.А. Гурвича]. – М. : Высшая школа, 1964. – 536 с.
23. Шананин А.А. Принцип диспозитивности гражданского процессуального права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / А.А. Шананин ; СГАП. – Саратов, 1999. – 20 с.
24. Неклеса Ю.В. Принцип диспозитивності цивільного процесуального права: проблеми дефініції / Ю.В. Неклеса // Форум права. – 2010. – № 3. – С. 305–311.
25. Прохорко Т.Н. Диспозитивность как принцип российского гражданского права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / Т.Н. Прохорко ; Кубанский государственный аграрный университет. – Краснодар, 2010. – 25 с.
26. Масленникова Л.Н. Публичное и диспозитивное начала в уголовном судопроизводстве России : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.09 / Л.Н. Масленникова ; Академия управления МВД России. – М., 2000. – 46 с.
27. Полянская Н.Ю. Реализация принципа диспозитивности в механизме гражданского процессуального регулирования : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.15 / Н.Ю. Полянская ; СГАП. – Саратов, 2005. – 22 с.

Анотація

Дем'янова О. В. Диспозитивність як риса цивільного судочинства. – Стаття.

Стаття присвячена дослідженню диспозитивності цивільного судочинства. Автор аналізує різноманітні підходи до пояснення сутності диспозитивності, представлені в правовій науці. Внаслідок порівняння диспозитивності в матеріальних і процесуальних відносинах обґрунтовано висновок про те, що владний, публічний характер судочинства накладається на матеріальні відносини, а результат цивільного судочинства визначається взаємодією відповідних засад. У статті доводиться, що свободи та суб'єктивного права як її юридичного відображення недостатньо для пояснення сутності диспозитивності. Диспозитивність тлумачиться як властивість цивільного процесу, що відображає визначальний характер впливу волі зацікавлених осіб на детермінацію процесуальної діяльності суду та її результату.

Ключові слова: диспозитивність, цивільне судочинство, суб'єктивні права, право на захист, воля, розпорядження правом.

Аннотация

Демьянова Е. В. Диспозитивность как черта гражданского судопроизводства. – Статья.

Статья посвящена исследованию диспозитивности гражданского судопроизводства. Автор анализирует различные подходы к пояснению сущности диспозитивности, представленные в правовой науке. Вследствие сравнения диспозитивности в материальных и процессуальных отношениях обоснован вывод о том, что властный, публичный характер судопроизводства накладывается на спорные материальные отношения, а результат гражданского судопроизводства уже определяется взаимодействием соответствующих основ. В статье доказывается, что свободы и субъективного права как ее юридического отображения недостаточно для пояснения сущности диспозитивности. Диспозитивность раскрывается как свойство гражданского процесса, которое отображает определяющий характер влияния воли заинтересованных лиц на детерминацию процессуальной деятельности суда и ее результатов.

Ключевые слова: диспозитивность, гражданское судопроизводство, субъективные права, право на защиту, воля, распоряжение правом.

Summary

Demjanova O. V. Optionality as a feature of civil justice. – Article.

Article is devoted to research of a optionality of civil legal proceedings. The author analyzes various approaches to the explanation of essence of a optionality presented in legal science. Owing to comparison of a optionality in the material and procedural relations a valid conclusion that domineering, public character of legal proceedings is imposed on the disputable material relations, and the result of civil legal proceedings is already defined by interaction of the corresponding bases. In article it is proved that freedom and the subjective right as its legal display aren't sufficient for the explanation of essence of a optionality. The optionality reveals as property of civil process which displays the defining nature of influence of will of interested persons on determination of procedural activity of court and its results.

Key words: optionality, civil legal proceedings, subjective rights, right for protection, will, order right.